

UNITĂȚILE MILITARE ÎN PROCESUL DE ROMANIZARE A TERITORIULUI DOBROGEAN

DE

ANDREI ARICESCU

Chiar dacă prezența armatei romane s-a făcut simțită sporadic pe teritoriul dintre Dunăre și mare încă din secolul I î.e.n.¹, abia din ultimul sfert al secolului I al erei noastre², de când în acest ținut s-au stabilit pentru vreme îndelungată unități militare, se poate vorbi despre rolul civilizator și romanizator al armatei în dezvoltarea și transformarea populației locale.

Conform tradiției istorice, ținutul Dobrogei a fost anexat provinciei Moesia în anul 46, în vremea lui Claudius³. Chiar dacă data anexării trebuie căutată ceva mai târziu, conform unei ipoteze încă puțin răspândite⁴, este de remarcat faptul că, indiferent de această dată, în noul teritoriu al Imperiului, până în timpul domniei lui Traian, nu a fost instalată nici o legiune. Legiunea moesică cea mai apropiată de gurile Dunării era *I Italica*, cu lagărul la Novae, unde fusese adusă din anul 69⁵. Situația s-a menținut aceeași și după divizarea provinciei de către Domitianus, Moesiei inferioare fiindu-i repartizate două legiuni, *V Macedonica* la Oescus și *I Italica* la vechea-i reședință, deci plasate către vest⁶. Așadar,

¹ Ne referim la expediția lui M. Terentius Varro din anul 71 î.e.n. și la înfrângerea lui C. Antonius Hybrida cu zece ani mai târziu (cf. R. Vulpe, *HAD*, p. 95—97). Amintim, de asemenea, luptele conduse de M. Licinius Crassus împotriva bastarnilor și geților în anii 29—28 î.e.n. (*ibidem*, p. 102—104). Victoria lui M. Licinius Crassus nu a avut ca urmare instalarea unor garnizoane romane pe teritoriul Dobrogei (cf. R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 34).

² Nici la începutul erei noastre, în timpul exilului lui Ovidius la Tomis, nu poate fi vorba de vreo influență romanizatoare a armatei (*Tristia*, V, 7, 53—54), deși poetul amintește de expedițiile militare de la Aegyssus din anul 12 (*Ex Ponto*, I, 8) și de la Troesmis din anul 15 (*Ex Ponto*, IV, 9), făcute contra geților din stînga Dunării,

³ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 48.

⁴ Al. Suceveanu, *Pontica*, 4, 1971, p. 105—123.

⁵ De la Augustus până la Vespasianus, activaseră în Moesia, în diferite combinații succesive, legiunile *IV Scythica*, *V Macedonica*, *VIII Augusta*, *VII Claudia*, *III Gallica*, *VI Ferrata* (numai în trecere). Cf. B. Filow, *Klio*, 6, 1906; E. Ritterling, *RE*, col. 1 168—1 829; R. Syme, *JRS*, 23, 1933, p. 14—33.

⁶ B. Filow, *op. cit.*; E. Ritterling, *op. cit.*; R. Syme, *JRS*, 18, 1928, p. 41—55.

în partea răsăriteană a provinciei, pe limes-ul scitic, în a doua jumătate a secolului I, nu au putut staționa decât trupe auxiliare⁷. Diploma militară din anul 54 nu ne poate dovedi că vreuna din cele cinci *alae* pomenite în ea ar fi avut lagărul pe teritoriul de azi al Dobrogei⁸, unde abia începînd cu domnia lui Vespasianus este sigur că au fost cantonate trupe auxiliare. Dintre unitățile militare întîlnite în diplomele din anul 99⁹, unele se aflau, de bună seamă, mai de multă vreme în Moesia inferioară, mai jos de Novae, deoarece le avem atestate prin diplomele din Moesia din timpul lui Vespasianus și de inscripții din a doua jumătate a secolului I e.n.¹⁰, sau poartă indicative legate de dinastia Flavilor și nu le cunoaștem o reședință anterioară¹¹. Din datele existente, fără să putem preciza exact cîte unități staționau pe pămîntul Dobrogei, deoarece nu le cunoaștem sediul decât cîtorva¹², rezultă că spre sfîrșitul primului secol al erei noastre, forțele militare din părțile răsăritene ale Moesiei inferioare ar fi putut întruni cinci unități de cavalerie și opt de infanterie, avînd un efectiv total de aproximativ 6 500 de oameni.

În timpul lui Traian, efectivul total al trupelor auxiliare crește la circa 12 500 de soldați, dacă socotim cele douăsprezece unități atestate acum pentru prima dată în aceste părți¹³. La acestea, trebuie adăugate și efectivele celor două legiuni, *XI Claudia* și *V Macedonica* (circa 11 000 de soldați), aduse de Traian la Durostorum și la Troesmis, cel mai tîrziu în anul

⁷ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 61.

⁸ CIL, XVI, 3. Comentariul lui H. Nesselhauf.

⁹ CIL, XVI, 44, 45.

¹⁰ Diplomele din anii 75 (Starinar, N. S., 18, 1967, p. 21—28) și 78 (CIL, XVI, 22), în care apar *cohors I Sugamborum veterana*, *cohors III, IV, VII Gallorum*, *cohors II Lucensium*. În inscripții este vorba de *ala I Asturum*, în care fusese *duplicarius* T. Claudius Saturninus (cf. I. Stoian, *Tomitana*, p. 204—205, nr. 4), și de *ala I Pannoniorum*, unde avusese gradul de decurion T. Flavius Capito (*ibidem*, p. 205, nr. 5).

¹¹ Astfel sînt *ala I Flavia Gaetulorum*, *ala Gallorum Flaviana*, *ala I Vespasiana Dardanorum*, *cohors I Flavia Commagenorum*, *cohors II Flavia Brittonum equitata*, *cohors II Flavia Bessorum*. În legătură cu mișcările unităților auxiliare, cf. W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938; A. Radnóti, *Limes Studien*, 1957, Basel, 1959, p. 134—151; J. Beneš, *Sborník prací filosofické fakulty Brněnské University*, 19, 1970, E-15, p. 159—210.

¹² Se crede că *ala I Pannoniorum* staționa la Troesmis (CIL, III, 6242) înainte de venirea legiunii *V Macedonica* (cf. R. Vulpe, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 557—582), și se știe că *ala I Vespasiana Dardanorum* își avea reședința la Arrubium (CIL, III, 7512), *cohors II Flavia Brittonum equitata* la Durostorum, înainte de venirea legiunii *XI Claudia* (W. Wagner, *op. cit.*, p. 33—34), *cohors II Lucensium* la Abrittus (*ibidem*, p. 161—162). Trebuie adăugată și *ala Claudia Gallorum*, care este posibil să fi staționat la Salsovia, cel tîrziu din timpul lui Nerva (CIL, XVI, 41; cf. W. Wagner, *op. cit.*, p. 37).

¹³ Aceste unități, numite în diplomele din anii 99 (CIL, XVI, 44, 45) și 105 (CIL, XVI, 50), sînt *ala II Hispanorum et Arvacorum*, care staționa la Carsium (V. Pârvan, ARMSI, 35, 1913, p. 467—550), *ala I Claudia Gallorum*, *cohors I Lepidiana equitata c.R.*, *cohors I Hispanorum veterana equitata* (în legătură cu activitatea acestei unități în Moesia Inferior, vezi discuțiile la R. Vulpe, StCl, 2, 1960, p. 337—357, și *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 78—80), *cohors II Malliacorum* de la Barboși (CIL, III, 7495), *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*, staționată probabil la Cius (CIL, III, 12480), *cohors I Bracaraugustanorum*, *II Gallorum*, *I Ubiorum*, *I Tyriorum sagittariorum* și *II Chalcidenorum*. La acestea trebuie adăugată și *cohors I Germanorum c.R.* de la Capidava (Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, 1, București, 1958, p. 94, nr. 17), atestată epigrafic pentru vremea lui Traian și apoi, pentru vremea lui Antoninus Pius, prin diploma de la Brestovene (I. Venedikov, *Izvestia-Varna*, 9, 1953, p. 61—68).

107¹⁴. Dar nu toate aceste unități au rămas în armata Moesiei inferioare, ci unele au plecat, fără a se mai înapoia, chiar în timpul războaielor dacice, altele mai târziu¹⁵. Pe de altă parte, apar alte trupe, puține la număr, unele în vremea lui Hadrian¹⁶, altele ulterior¹⁷. Deci, ținând cont de toate aceste mișcări putem considera că din armata permanentă a Dobrogei romane în secolul al II-lea, făceau parte următoarele trupe auxiliare: *ala I Vespasiana Dardanorum* la Arrubium, *ala II Hispanorum et Arvacorum* la Carsium, *cohors I Germanorum c. R.* la Capidava, *cohors I Lusitanorum Cyrenaica* la Cius, *cohors I Cilicum milliaria equitata sagittiorum* la sud de Tropaeum Traiani, precum și unele dintre unitățile cărora nu le cunoaștem locul de staționare, cum sînt *ala I Gallorum et Pannoniorum*, *ala Gallorum Flaviana*, *ala Claudia Gallorum* (acestea două din urmă pînă la plecarea în Moesia superioară și, respectiv, Dacia inferioară, către mijlocul secolului al II-lea), *cohors II Chalcidenorum*, *cohors VII Gallorum*, *cohors I Thracum Syriaca* și *cohors I Claudia Sugamborum veterana* (ultima pînă cel târziu în anul 157, cînd o întîlnim în orient). Mai adăugăm și *cohors II Mattiacorum* de la Barboși, care aparținea tot Moesiei inferioare. Deci, armata din Dobrogea avea în secolul al II-lea cel puțin 6 000 de soldați în trupe auxiliare, cu unele variații de la o etapă la alta. Adăugînd și cei 11 000 de oameni ai celor două legiuni¹⁸, ajungem la un efectiv total de circa 17 000 de soldați prezenți aici în secolul al II-lea, pînă ceva mai încoace de jumătatea lui. O considerabilă slăbire a forței militare din această provincie a fost provocată de mutarea legiunii *V Macedonica* de către Marcus Aurelius (166—167) de la Troesmis în Dacia¹⁹. În felul acesta, teritoriul dintre Dunăre și mare a intrat în totalitate în sfera de influență a legiunii *XI Claudia* de la Durostorum, care se întinse pînă atunci numai asupra părții sudice a regiunii²⁰. Majoritatea trupelor auxiliare se aflau cantonate pe Dunăre și acolo trebuie să se fi aflat și cele cărora nu le cunoaștem lagărul, avînd în vedere numărul mare de fortificații romane înșirate de-a lungul fluviului, despre care nu știm de ce unitate erau folosite. Excepție face *cohors I Cilicum milliaria*, care era cantonată, în interiorul provinciei și care a avut un rol, se pare, deosebit pentru securitatea acestui teritoriu, avînd în grijă înăbușirea tulburărilor interne și extinzîndu-și influența pînă în ținuturile din nordul Mării Negre²¹. Însemnătatea activității acestei cohorte este relevată și prin aceea că nu-

¹⁴ R. Syme, *op. cit.*, p. 55.

¹⁵ Astfel, *ala I Asturum*, *cohors I Ubiorum*, *I Hispanorum veterana equitata*, *III Gallorum* și *II Flavia Bessorum* pleacă în Dacia; *ala I Flavia Gaetulorum* este mutată în Pannonia, *cohors I Lepidiana c.R.* în Cappadocia, *cohors VII Gallorum* în Syria; ceva mai târziu, după mijlocul secolului al II-lea, *ala I Gallorum Flaviana* și *cohors II Gallorum* sînt întîlnite în Moesia superioară etc. Pentru toate aceste dislocări, cf. W. Wagner, *op. cit.*

¹⁶ *Ala I Gallorum et Pannoniorum*, *cohors I Cilicum milliaria*, venită din Moesia Superior și *cohors I Bracarum* (pentru aceasta din urmă, cf. J. Beneš, *op. cit.*, p. 171, nr. 17).

¹⁷ *Ala I Gallorum Aetclorigiana*, *ala I Hispanorum et Arvacorum*, *cohors I Thracum Syriaca* și *cohors II Bracaraugustanorum*, atestate de diploma de la Brestovene (I. Venedicov, *loc. cit.*).

¹⁸ În legătură cu efectivul legiunilor, cf. A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908, p. 28—29.

¹⁹ B. Filow, *op. cit.*; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 173.

²⁰ Apar, de asemenea, și dovezi ale influenței celeilalte legiuni din Moesia Inferior, *I Italica*, de la Novae, mai ales în nordul Dobrogei.

²¹ D. Tudor, AUB, 5, 1956, p. 45—74.

mele soldaților ei s-a păstrat în toponimia locală pînă tîrziu, în secolul al VI-lea. Una dintre fortărețele pomenite de Procopius ca fiind refăcute de către Iustinian, se numea *προῦριον Κιλικίων* (*castellum Cilicum*), probabil vechiul lagăr al cohortei, fortăreață care se afla la granița de nord a provinciei *Moesia secunda*, la sud de Tropaeum Traiani, pe drumul ce ducea către interiorul provinciei *Scythia*²². Dacă celelalte trupe, atît legiunile, cît și auxiliarele, au contribuit la romanizarea provinciei în special în ținuturile din vecinătatea Dunării, *cohors I Cilicum*, prin marea ei rază de acțiune și prin atribuțiile sale mult mai variate, ca proteguitoare a interiorului provinciei, și-a exercitat acest rol romanizator cu mai multă intensitate și pe un spațiu mai larg, păstrarea amintirii ei pînă în vremea lui Iustinian fiind o dovadă evidentă pentru această afirmație.

Pentru epoca Dominatului, trupele de pe teritoriul Dobrogei ne sînt mai bine cunoscute, mai ales cele de pe limes, pentru că avem la dispoziție datele din *Notitia Dignitatum*. În sistemul defensiv al limes-ului scitic intrau două legiuni, fiecare împărțită în cîte două pedaturi: *legio II Herculia* la Troesmis, cu al doilea lagăr la Axiopolis, și *legio I Iovia*, cu centrul la Noviodunum și cu al doilea lagăr la Aegyssus²³. Erau plasate pe Dunăre, în regiunea care ne interesează, opt corpuri de cavalerie: *cuneus equitum stablesianorum* la Sucidava (în Moesia II), *cuneus equitum scutariorum* la Sacidava, *cuneus equitum Solensium* la Capidava, cîte un *cuneus equitum stablesianorum* la Cius și Beroe, *cuneus equitum catafractariorum* la Arrubium, *cuneus equitum armigerorum* la Aegyssus și *cuneus equitum Arcadum* la Talamonium. Dintre localitățile în care staționau călăreți, singura neidentificată este Talamonium²⁴. Unitățile auxiliare de infanterie, în total zece, erau: *milites Cimbriani* la Cimbrianae, *milites nauclarii Altinenses* la Altinum (în Moesia II), *milites nauclarii* la Flaviana, *milites superventores* la Axiopolis, *milites Scythici* la Carsium și Dinogetia, *milites II Constantini* la Troesmis, *milites I Constantiani* la Noviodunum, *milites V Constantiani* la Salsovia și *milites I Gratianenses* la Gratiana (în Scythia). Localități neidentificate sînt Cimbrianae, care trebuie să se fi aflat între satele Ostrov și Izvoarele²⁵, Flaviana, plasată undeva lîngă un lac, ori la Rasova, ori la Viile²⁶, și Gratiana. Totalul soldaților din unitățile militare citate trebuie să se fi ridicat la peste 20 000, această creștere a efectivului armatei fiind în conformitate cu politica de militarizare a Imperiului roman tîrziu²⁷, numai că înmulțirea unităților nu însemna și o creștere calitativă din punct de vedere militar²⁸. Cît privește interiorul Dobrogei, știrile pe care le avem despre armată în această vreme sînt foarte puține. Cunoaștem totuși existența unor unități de manevră din secolul al VI-lea, și anume, *sagittarii iuniores*²⁹ și *lanciarri iuniores*³⁰.

²² A. Aricescu, *Dacia*, N. S., 14, 1970, p. 305—306.

²³ În legătură cu amplasarea celor două legiuni, cf. Gh. Ștefan, *NĚH*, 1, 1955, p. 161—167.

²⁴ Despre identificarea Sucidavei și Sacidavei, cf. A. Aricescu, *op. cit.*, p. 298—301.

²⁵ *Ibidem*, p. 301.

²⁶ Această ultimă localizare, conform ipotezei propuse de P. Diaconu.

²⁷ E. Nischer, *JRS*, 13, 1923, p. 1—25; E. Darkó, *Studi bizantini e neolenici*, 5, Roma, 1939, p. 88—99.

²⁸ E. Stein, *Geschichte der spätrömischen Reiches*, Wien, 1928 (în traducere franceză, *Histoire de Bas-Empire*, 2, 1949, p. 85).

²⁹ Atestați de două pietre funerare din Tomis (I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 424).

³⁰ Cunoscuți de la Ulmetum (*ibidem*, p. 423).

Privind în ansamblu prezența armatelor romane pe teritoriul Dobrogei, putem încheia, în linii mari, că în perioada de după anexarea acestui teritoriu la Imperiu și pînă la venirea pe tron a lui Traian, apărarea permanentă a graniței era lăsată doar pe seama cîtorva unități auxiliare, că în timpul domniei învingătorului lui Decebal, tocmai datorită războaielor cu dacii și cu aliații acestora, forțele militare așezate în regiune sau care doar au staționat temporar aici se întăresc considerabil, fiind lăsat apoi, pentru secolele II—III, un efectiv destul de constant de unități auxiliare, dar diminuindu-se puterea militară a provinciei prin retragerea legiunii *V Macedonica* de către Marcus Aurelius, și că, în sfîrșit, după reformele lui Diocetian și Constantin, numărul unităților militare, alcătuite din soldați legați de pămîntul pe care-l apărau, crește considerabil pe limes-ul scitic, așa cum se întîmplă și în alte părți ale imperiului tîrziu.

Un rol deosebit în procesul de romanizare l-au avut așezările dezvoltate în apropierea lagărelor militare, unde locuiau numeroși civili, fie veniți ca însoțitori ai trupelor, fie stabiliți ulterior, cu diverse interese de ordin comercial, religios etc., formînd centre de locuire în care un loc important îl ocupau familiile militarilor și veteranii trupei. Din păcate, pînă în prezent, nu s-au făcut cercetări sistematice în nici una dintre așezările civile din Dobrogea, vecine taberelor militare. Despre unele avem o serie de știri, datorate descoperirilor întîmplătoare de documente epigrafice. Cel mai bine cunoaștem tocmai situația așezării civile de pe lîngă singura legiune cantonată în Dobrogea, adică legiunea *V Macedonica* de la Troesmis. Aici există ruinele a două așezări întărite despre care s-a emis ipoteza că una (cetatea de vest) ar reprezenta vechea așezare băștinașă, unde staționase prima unitate romană plasată aici (*ala I Pannoniorum*) și unde se instalase apoi și legiunea *V Macedonica*, iar cealaltă (cetatea de est) s-ar fi dezvoltat din canabele aceleiași legiuni³¹. Prima, locuită de *cives Romani Troesmi consistentes*, era și centrul administrativ al teritoriului. A doua era locuită de *veterani et cives Romani consistentes ad canabas leg. V Macedonicae*³². Din contopirea celor două așezări s-a creat spre sfîrșitul secolului al II-lea *Municipium Troesmensium*³³. Așadar, veteranii locuiau numai în *canabae*, care constituiau o așezare cu caracter urban, putînd fi însă proprietari în *territorium Troesmense* și avînd funcții în centrul administrativ-militar al acestuia³⁴. O situație asemănătoare s-ar putea să fi existat și pe lîngă lagărele unor unități auxiliare. Avem exemplul lui C. Iulius Quadratus care deținea două funcții: *princeps loci* și *quinquennialis territorii Capidavensis*³⁵. În acest caz, *locus* ar putea fi, pentru trupele auxiliare, corespondentul canabelor legionare, deci așezarea cu caracter urban, iar *territorium* depindea direct de centrul militar-administrativ de la Capidava³⁶. Nu este exclus ca lucrurile să se fi repetat similar și în alte părți, unde întîlnim, la mică distanță, cîte două așezări întărite, cum se întîmplă la Oltina (Altinum), la Viile sau la Hîrșova (Carsium). În această

³¹ R. Vulpe, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 557—582.

³² CIL. III, 6167, 6166.

³³ CIL, III, 7504.

³⁴ R. Vulpe, *op. cit.*

³⁵ V. Pîrvan, *Ulmelum*, 1, p. 587 și urm.; R. Vulpe, HAD, p. 199.

³⁶ În legătură cu acești termeni, cf. Em. Popescu, StCl, 9, 1967, p. 188—189.

din urmă localitate, cele două fortificații, de pe „dealul cetății” și de pe „dealul bisericii”, au fost cuprinse la un moment dat într-o singură incintă ceea ce ar putea sugera unirea așezării dezvoltate pe vechiul castru în care staționase *ala II Hispanorum et Aravacorum*, cu așezarea civilă (*locus*?), apărută în vecinătatea taberei militare ³⁷. De bună seamă, până ce nu se vor întreprinde cercetări ample în asemenea așezări, nu va putea fi depășită faza ipotetică a cunoștințelor. Oricum, așezările civile dezvoltate în apropierea taberelor militare, constituie dovada procesului de urbanizare provocat de locuirea organizată după normele cetățenilor romani. Ele au contribuit substanțial la romanizarea provinciei, adăpostind numeroase elemente provenite din mediul rural și exercitându-și influențele într-un teritoriu vast, exploatat de către centrul militar-administrativ.

Nu putem evidenția mai departe rolul romanizator al armatei în Dobrogea, fără a discuta și despre fortificațiile existente pe acest teritoriu, în care străjuiau unități militare sau vexilații ale acestora. Vom încerca o clasificare cronologică a lor, grupându-le în două categorii: fortificațiile de pe limes și cele din interiorul provinciei. Vom lăsa la o parte orașele pontice și celelalte localități de pe litoral, pentru că la apărarea lor și la ridicarea construcțiilor defensive au contribuit, poate mai mult decât armata, forțele interne ³⁸.

Cercetările arheologice, mai reduse sau mai extinse, de la Tropaeum Traiani, Ulmetum, Noviodunum, Dinogetia, Troesmis, Carsium, Capidava, Sacidava, nu au dus până acum la cunoașterea construcțiilor romane din secolele II—III, și, cu atât mai puțin, a celor eventual anterioare. Știm despre existența acestor fortificații din izvoarele literare și din documentele epigrafice, cu ajutorul cărora s-au făcut localizările și identificările cunoscute. Lucrurile nu sînt însă întotdeauna clare, existînd așezări care au durat numai o parte din cele șase secole de stăpînire romană sau care au avut vreo însemnătate în sistemul defensiv la Dunărea de jos doar la un moment dat. În general, se constată că așezările vechi n-au fost părăsite și că ele au durat pînă la sfîrșitul stăpînirii romane, chiar dacă despre unele documentele tîrzii nu ne mai spun nimic, locuirea lor fiind dovedită de urmele arheologice.

Cunoaștem cu certitudine existența în secolele II—III a următoarelor centre fortificate pe limes ³⁹, urmărind cursul fluviului de la Ostrov pînă la deltă și în împrejurimile lacului Razelm: *Sucidava* ⁴⁰ (Izvoarele), *Altinum* ⁴¹ (Oltina), *Sacidava* ⁴² (Muzait-Dunăreni), *Axiopolis* ⁴³ (Hinog), *Capidava* ⁴⁴, *Carsium* ⁴⁵ (Hirșova), *Cius* ⁴⁶ (Gîrliciu), *Troesmis* ⁴⁷ (Iglița),

³⁷ Observațiile au fost făcute de autorul acestor rînduri, cu prilejul cercetărilor începute în 1963.

³⁸ De exemplu, în secolul al VI-lea, turnul ridicat la Tomis de breasla măcelarilor. Cf. V. Părvan, ARMSI, 37, 1915, p. 416—421.

³⁹ Nu vom aminti pentru fiecare decît cite un singur document care le atestă existența.

⁴⁰ Ptolemaeus, în *Izvoare privind istoria României*, 1, București, 1964, p. 552—553.

⁴¹ Aici s-a descoperit o diplomă din anul 99 (CIL, XVI, 44).

⁴² A. Aricescu, *loc. cit.* (milliarium de la Decius).

⁴³ Ptolemaeus, *loc. cit.*

⁴⁴ Inscriptii din secolele II—III (Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, 1, București, 1958).

⁴⁵ Ptolemaeus, *loc. cit.*

⁴⁶ CIL, III, 12480.

⁴⁷ Ptolemaeus, *loc. cit.*

*Arrubium*⁴⁸ (Măcin), *Dinogetia*⁴⁹ (Garvăn), *Noviodunum*⁵⁰ (Isaccea), *Aegyssus*⁵¹ (Tulcea), *Salsovia*⁵² (Mahmudia), *Vallia Domitiana*⁵³ (?). Mai apar și alte câteva localități în *Tabula Peutingeriana*⁵⁴ și în *Itinerarium Antonini*⁵⁵, dar aceste izvoare, redactate inițial în epoca de care ne ocupăm, au suferit unele modificări în secolul al IV-lea, așa că denumirile pentru care nu avem alte atestări, au putut să apară în urma acestor intervenții mai târzii. În această situație se află *Beroe* (Piatra Frecăței), despre care se spune că este vechi datorită originii trace a cuvântului⁵⁶, dar denumirea putea să aparțină unui braț al Dunării și abia mai târziu să fi fost construită fortăreața care a căpătat același nume. În aceeași situație se află *Halmyris* și *Ad Salices*, localități ce trebuie să se fi aflat pe malul Razelmului și care sint atestate sigur abia pentru secolul al IV-lea, prima, ca și *Beroe*, de *Notitia Dignitatum*⁵⁷, a doua de Ammianus Marcellinus⁵⁸. Cît despre *Ad Stoma*, singura sursă care menționează acest nume fiind *Itinerarium Antonini*, nu putem ști exact nici cînd a apărut, nici dacă a avut o perioadă îndelungată de existență. Dintre localitățile sigur existente în secolele II—III, singura care nu mai apare atestată în veacul al IV-lea sau mai târziu este *Vallis Domitiana*, probabil pentru că era destul de neînsemnată și nu a mai fost prevăzută cu o garnizoană. Apar în schimb câteva noi așezări întărite, înregistrate de *Notitia Dignitatum*⁵⁹: *Cimbrianae* (Bugeac, Canlia sau Dervent), *Flaviana* (Viile sau Rasova), *Gratiana* (?), *Talamonium* (?), *Plateypegiae* (unde va în deltă⁶⁰). Dintre localitățile existente în secolele II, III și IV, lipsesc din documentele secolului al VI-lea⁶¹ *Cimbrianae*, *Flaviana*, *Cius*, *Arrubium*, *Dinogetia*, *Ad Stoma*, *Talamonium* și *Plateypegiae*. Despre *Ad Salices* se spune că trebuie recunoscut sub forma *Tzasklis*, întilnită în lista de cetăți a lui Procopius⁶². Acest autor mai înșiră încă multe denumiri de fortificații din vremea lui Iustinian, neidentificate, pe care nu le putem lua în considerație decît numeric. Unele dintre ele ar putea să ascundă sub nume noi vechile așezări, amintite mai sus ca nefiind atestate în secolul al VI-lea. La această concluzie nu ne duce numai faptul că Procopius folosește numele oficiale, date

⁴⁸ CIL, III, 7513.

⁴⁹ Ptolemaeus, *loc. cit.*

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Ovidius, *Ex Ponto*, I, 8, 13.

⁵² Aici a fost descoperită diploma din anul 97 (CIL, XVI, 41).

⁵³ Localitatea, menționată în *Itinerarium Antonini*, amintește numele lui Domitianus și deci trebuie să fi existat în timpul domniei lui.

⁵⁴ K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, col. 505—509.

⁵⁵ O. Cuntz, *Itineraria Romana*, 1, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig, 1929, p. 32.

⁵⁶ R. Vulpe, *HAD*, p. 110. De remarcat însă și prezența mormintelor din secolele II—III, ceea ce ar indica existența fortificației în acea vreme (cf. A. Petre, *Materiale*, 8, 1962, p. 568).

⁵⁷ *Notitia Dignitatum*, Or., 39.

⁵⁸ Ammianus Marcellinus, XXXI, 7, 5.

⁵⁹ *Notitia Dignitatum*, Or., 39 și 40.

⁶⁰ Despre această localitate, cf. D. M. Pippidi, *StCl*, 7, 1965, p. 330—332.

⁶¹ Hierocles, Procopius, Theophilactus Simocatta, *Notitia Episcopatum*.

⁶² *De aedificiis*, IV, 11.

de Iustinian cu prilejul reconstrucțiilor sale ⁶³, ci și existența în aceste așezări a vestigiilor bogate din secolul al VI-lea.

Secolele II—III	Secolul al IV-lea	Secolul al VI-lea	Localizare
—	Cimbrianae	—	Bugeac ? Dervent ? Canlia ?
Sucidava	Sucidava	Sucidava	Izvoarele
Altinum	Altinum	Altina	Oltina
—	Flaviana	—	Viile ? Rasova ?
Sacidava	Sacidava	Sacidava	Muzait
Axiopolis	Axiopolis	Axiopolis	Hinog
Capidava	Capidava	Capidava	Capidava
Carsium	Carsium	Carsium	Hirșova
Cius	Cius	—	Girliciu
—	Gratiana	Gratiana	?
Beroe ?	Beroe	Beroe	P. Frecăței
Troesmis	Troesmis	Troesmis	Iglița
Arrubium	Arrubium	—	Măcin
Dinogetia	Dinogetia	—	Garvăn
Noviodunum	Noviodunum	Noviodunum	Isaccea
Aegyssus	Aegyssus	Aegyssus	Tulcea
Salsovia	Salsovia	Salsovia	Mahmudia
Halmyris ?	Halmyris	Halmyris	?
Vallis Domitiana	—	—	?
Ad Salices ?	Ad Salices	Ad Salices ?	?
Ad Stoma ?	Ad Stoma ?	—	?
—	Talamonium	—	?
—	Plateypegiae	—	?
Castellum Cilicum	Castellum Cilicum	Castellum Cilicum	Cetatea
Tropaeum Traiani	Tropaeum Traiani	Tropaeum Traiani Sanctus Cyrillus	Adamclisi
Ulmelum	Ulmelum	Ulmelum	Pantelimon
Libida	Libida	Libida	Slava Rusă

Fig. 1. — Tabelul fortificațiilor romane din Dobrogea localizate precis sau cu aproximație (?),

Dintre fortificațiile din interiorul provinciei, avem atestate numele doar pentru patru: *Castellum Cilicum* ⁶⁴ (Cetatea), *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), *Libida* ⁶⁵ (Slava Rusă) și *Ulmelum* ⁶⁶ (Pantelimon). Toate acestea au existat în veacurile II—III, ca și în VI.

⁶³ Cum am presupus despre Tropaeum Traiani, care credem că a devenit Cetatea Sfintului Chiril (A. Aricescu, *op. cit.*, p. 306).

⁶⁴ Numele acesta nu apare decât în secolul al VI-lea, la Procopius (*De aedificiis*, IV. 7), dar *cohors I Cilicum* este atestată de o inscripție de pe la anul 200 (D. Tudor, *op. cit.*).

⁶⁵ În legătură cu acest nume, cf. A. Aricescu, *BMI*, 40, 1971, 3, p. 58—60.

⁶⁶ Pentru secolul al II-lea, avem inscripții (V. Pârvan, *Ulmelum*, 1—3, *passim*), iar pentru al VI-lea, textul lui Procopius, *loc. cit.*

... Dacă facem un calcul al fortificațiilor cu denumiri atestate în documentele antice, ajungem la următoarea situație: pentru secolele II—III cunoaștem 18—22 localități, dintre care una singură nu apare mai târziu (*Vallis Domitiana*); pentru secolul al IV-lea, numărul crește la 25—26, dintre care însă patru nu sînt atestate decît pentru această vreme, prin *Notitia Dignitatum* (*Cimbrianae*, *Flaviana*, *Talamonium*, *Plateypegiae*); în secolul al VI-lea ajungem la un număr de aproximativ 40 de denumiri de fortărețe⁶⁷, dar dintre acestea, mai bine de 25 nu sînt identificate. Totalizînd, rezultă că există pe limes și în interiorul Dobrogei 18 așezări antice întărite localizate precis și încă 9 plasate în teren cu aproximație (fig. 1). Pe de altă parte, au fost înregistrate aproximativ 35 de puncte fortificate cărora nu le știm denumirea⁶⁸, cifră care ne duce la concluzia că situația din teren corespunde cu relațiile izvoarelor (circa 25 de nume de fortărețe neidentificate din secolul al VI-lea, la care se adaugă cele 9 localizări ipotetice).

Oricum, faptul că pe teritoriul provinciei au fost clădite atît de multe așezări fortificate, în care erau cantonate unități militare sau doar detașamente mai mici, puse la paza punctelor strategice și a drumurilor, faptul că soldații, deveniți și proprietari de pămînt în vremea Dominatului, au lucrat la ridicarea atîtor construcții, răspîndite pretutindeni în Dobrogea, demonstrează cît de mare a fost influența armatei romane în organizarea provinciei, antrenînd prin prezență continuă și intensă toate categoriile etnice și sociale din regiune în procesul de romanizare.

Ca și fortificațiile, rețeaua de drumuri⁶⁹, care avea în primul rînd un caracter militar, a constituit pentru teritoriul Dobrogei unul dintre aporturile civilizatoare ale armatei romane. Comunicarea ușoară între centrele militare, ca și lucrările foarte frecvente de întreținere a drumurilor și supravegherea continuă a acestora, făcută de unitățile militare, au dus la generalizarea unui contact permanent al armatei romane cu populația rurală, care a fost mereu mai atrasă de formele superioare de existență și, totodată, mai supusă forței și organizării romane.

Stăpînirea romană în Dobrogea, avînd ca susținere ocuparea și organizarea militară, a avut drept urmare romanizarea intensă a acestui teritoriu, la care a contribuit în primul rînd prezența trupelor, apoi constituirea așezărilor de pe lîngă taberele militare, participarea soldaților alături de localnici la o serie de activități edilitare, răspîndirea veteranilor pe tot cuprinsul regiunii, unde au deținut o situație privilegiată în raport cu băștinașii și cu alte neamuri venite aici, dar chiar și față de coloniștii romani⁷⁰. Prezența trupelor de ocupație nu a însemnat numai existența efectivelor de soldați, ci și venirea, ca însoțitori ai acestora, a altor grupuri de purtători ai culturii romane, negustori, preoți etc., care s-au așezat în primul rînd pe lîngă castru, dar s-au împrăștiat și în alte părți și au luat contact cu localnicii în diferite împrejurări, contribuind astfel la creșterea cantitativă a elementului latin sau latinizat, introdus în viața de toate zilele a popu-

⁶⁷ Datorită listelor lui Procopius.

⁶⁸ *Tabula Imperii Romani*, I, 35, București, 1969.

⁶⁹ V. Pârvan, *Ulmelum*, 1, p. 576—585, unde face o prezentare amănunțită a drumurilor romane din Dobrogea.

⁷⁰ V. Pârvan, *Histria*, 7, p. 56 și urm.; R. Vulpe, *SCIV*, 4, 1953, 3—4, p. 557—582.

lației acestor ținuturi. Armata a fost cel mai important factor de romanizare mai ales la începuturile stăpînirii, cînd alte elemente romanizatoare nu existau ⁷¹. Ea și-a făcut simțit acest rol prin prezență continuă, timp de șase veacuri. Începînd cu domnia lui Hadrian, romanizarea localnicilor s-a făcut și prin înrolarea lor în unitățile militare, iar mai tîrziu, după reformele lui Diocletian și Constantin, deși au pătruns numeroase elemente străine, militarizarea generală a Imperiului a dus la sporirea necesității de a se realiza unitatea socială și lingvistică a autohtonilor.

De bună seamă că răspîndirea romanității nu s-a făcut unitar, ci în raport de anumite realități locale și de gradul de interes pe care-l prezentau pentru consolidarea puterii imperiale anumite părți ale provinciei. Trebuie să considerăm că cel mai puternic au fost influențate de civilizația romană ținuturile din apropierea limes-ului și de pe drumurile militare din interiorul provinciei; apoi, așezările rurale, din teritorii, în care s-au stabilit veterani și coloniști; în sfîrșit, locurile din vecinătatea litoralului, unde existența vechilor colonii vest-pontice, în care cultura greacă a dăinuit cu preponderență și în timpul stăpînirii romane, pînă la sfîrșiturile antichității, dar fără a avea o influență covârșitoare în afara zidurilor orașelor, au rămas, probabil, mai în urmă în procesul de romanizare.

Rolul imens pe care l-a avut prezența trupelor romane pe teritoriul dintre Dunăre și mare în organizarea politică și socială, în răspîndirea culturii și limbii latine pînă în cele mai mici așezări rurale, constituie temeiul dezvoltării ulterioare a locuitorilor din această regiune ca populație romanică.

LES UNITÉS MILITAIRES DANS LE PROCESSUS DE ROMANISATION DU TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA

RÉSUMÉ

Selon la tradition de l'historiographie, le territoire de la Dobroudja a été annexé à la province de Moésie pendant le règne de Claude. Pourtant, la présence des unités militaires établies ici n'est attestée que du temps de Vespasien. Des données existantes, sans pouvoir préciser combien d'unités stationnaient sur le territoire de la Dobroudja, parce qu'on ne connaît le siège que de quelques-unes, il résulte que, vers la fin du premier siècle de notre ère, les forces militaires des parties de l'Est de la Moésie inférieure auraient pu réunir cinq unités de cavalerie et huit d'infanterie, ayant un effectif total de 6 500 hommes environ.

Au temps de Trajan, l'effectif total des unités auxiliaires augmente à environ 12 500 soldats, auxquels il faut ajouter les effectifs des deux légions, *XI Claudia* et *V Macedonica*, apportées à Durostorum et Troesmis. Toutes ces forces militaires ne sont pas restées ici après le règne de Trajan, aux siècles II—III, mais seulement environ 6 000 soldats enrôlés dans les troupes auxiliaires et les 11 000 de l'effectif des légions, donc un total d'approximativement 17 000 hommes. Un affaiblissement considérable

⁷¹ B. Gerov, *Annuaire de l'Université de Sofia*, 1948—1949 și 1954.

du pouvoir militaire romain dans ces contrées s'est produit aux temps de Marc-Aurèle par la retraite de la légion *V Macedonica*.

Parmi les troupes auxiliaires, il paraît que c'est la *cohors I Cilicum milliaria*, avec le siège au sud de Tropaeum Traiani, près du village Cetatea, qui a eu un rôle particulier dans le processus de romanisation, vu que, stationnant à l'intérieur de la province, elle avait la mission de calmer les troubles locaux et le rayon de ses actions s'étendait jusqu'au loin, au nord de la mer Noire. Le souvenir de cette cohorte s'est maintenu jusque bien tard, au VIe siècle, quand la forteresse où elle avait eu son ancienne résidence s'appelait *Castellum Cilicum* (φρούριον Κιλικίων), ainsi que nous le prouve le texte de Procope de Césarée (*De aedificiis*, IV, 7).

Pour le Bas-Empire, les troupes du territoire de la Dobroudja nous sont mieux connues, puisque nous avons à notre disposition les données de Notitia Dignitatum. Dans le système défensif du limes scythique entraient deux légions, chacune divisée en deux : *legio II Herculia* à Troesmis et Axiopolis, et *legio I Iovia* à Noviodunum et Aegyssus. Sur le Danube on avait placé huit unités de cavalerie (*cunei*) et dix d'infanterie. Le total des soldats pendant cette époque montait à plus de 20 000 hommes, cet accroissement de l'effectif de l'armée étant conforme à la politique de militarisation du Bas-Empire. Parmi les unités de manœuvre à l'intérieur de la province, sont attestées, pour le VIe siècle, deux seulement : *sagittarii iuniores* et *lanciarri iuniores*.

Un rôle remarquable dans le processus de romanisation ont eu les habitats développés dans la proximité des camps militaires. Mieux connues sont les canabes de la légion *V Macedonica* de Troesmis. Il se pourrait que pour les troupes auxiliaires, le correspondant des canabes fût nommé *locus*, ainsi qu'il paraît être suggéré par l'inscription de *C. Iulius Quadratus princeps loci et quinquennalis territorii Capidavensis*. Les habitats civils du voisinage des troupes constituent la preuve du processus d'urbanisation provoqué par le mode d'habiter organisé d'après les normes des citoyens romains. Ils ont contribué considérablement à la romanisation de la province, en abritant de nombreux éléments provenant du milieu rural et exerçant leurs influences sur un vaste territoire, exploité par le centre militaire-administratif.

La présence de l'armée romaine sur le territoire de la Dobroudja a fourni, peut-être, le plus important facteur civilisateur de l'Antiquité pour cette région. Les soldats romains, travaillant non seulement à l'élévation de nombreuses fortifications sur toute la surface de la région, mais aussi à la construction de tant de chaussées qui croisaient le territoire compris entre le Danube et la mer Noire, ou à l'installation des aqueducs qui fonctionnaient partout. En ce qui concerne les fortifications, en tenant compte des dénominations attestées par les sources antiques, on arrive à la situation suivante : pour les IIe et IIIe siècles, l'on connaît 18–22 localités ; pour le IVe siècle, le nombre s'accroît à 25–26 ; dans le VIe siècle l'on arrive à un chiffre d'environ 40 dénominations de forteresses. De tout cela, existent sur le limes et dans l'intérieur de la Dobroudja 18 habitats précisément localisés et encore 9 placés avec approximation (fig. 1). L'élévation de tant de constructions montre l'importance de l'influence de l'armée romaine dans l'organisation de la province, en entraînant

par présence continue et intense toutes les catégories ethniques et sociales dans le processus de romanisation.

Le rôle dominant que la présence des troupes romaines sur le territoire compris entre le Danube et la mer Noire a eu pour l'organisation politique et sociale, pour la propagation de la culture et de la langue latines jusque dans les plus petits habitats constitue la base du développement ultérieur des habitants de la province comme population romanisée.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Le tableau des fortifications romaines de la Dobroudja localisées précisément ou avec approximation.